

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2005, C.10, S.2 s.181-200.

**WASHINGTON KONSENSÜS VE GELİŞMEKTE
OLAN ÜLKELER SORUNLARI:
ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME**

**WASHINGTON CONSENSUS AND THE PROBLEMS
OF DEVELOPING COUNTRIES:
A CRITICAL ASSESSMENT**

Yrd.Doç.Dr.Ali ŞEN*

ÖZET

ABD hazinesi ve Betton Woods kuruluşları olan IMF ve Dünya Bankasının geliştirmekte olan ülkelere yapacakları yardımlara karşılık önerdikleri ortak neoliberal reçete, 1980 sonlarından itibaren Washington Konsensüs (WK) olarak isimlendirildi. WK prensipleri, kalkınma problemlerinin çözümünde serbest piyasalara, ticaretin liberalizasyonuna ve devletin ekonomi içindeki yerinin azaltılmasına vurgu yaptı. Bu makalenin amacı, WK temel prensiplerinin ne ölçüde geçerli olduğunu gelişen dünyanın 1980 sonlarından 2000 başlarına kadar olan kalkınma deneyimleri ışığında incelemektir.

ABSTRACT

The common neoliberal prescription proposed by the USA Treasury and the Bretton Woods Institutions like the IMF and the World Bank for the development assistance towards developing countries during the past two decades has been called as Washington Consensus. For the resolution of development problems Washington Consensus principles put its emphasis on free markets, trade liberalization and a greatly reduced role for the state in the economy. The aim of this paper is to evaluate the applicability of the Washington Consensus in the light of development experiences of developing countries in the late 1980s to the early 2000s.

Washington Konsensüs, Gelişmekte olan ülkeler IMF, Dünya Bankası
Washington Consensus, Developing Countries IMF, World Bank.

GİRİŞ

AGÜ'ler ve geliştirmekte olan ülkelerin kalkınma çabaları zaman zaman krizlerle sarsıldı. Bu krizlerin hemen hemen büyük çoğunluğunda ortak nokta yetersiz iç tasarruf hacmi, döviz darboğazı, ödenmesi güçleşen ve

* İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi.

bazen de imkansız hale gelen dış borç büyüklüğü olmuştur. 1980 başlarına kadar Bretton Woods kuruluşları, bu ülkelerin dış borç ve ödemeler bilançosu ile ilgili problemlerinin aşılması ya da hafifletilmesine katkıda bulunma karşılığında onlardan makro ekonomik istikrar temelli programları hayata geçirmelerini talep etti. Ancak, 1980 ortalarından sonra ise gelişen ülkelerin mevcut sorunlarının daha da derinleşmesi üzerine, ABD Hazinesi-IMF-DB'nin birlikte güç verdikleri ve "Washington Konsensüsü" (WK) olarak ifade edilen bir model, kalkınma yardımları ile ilgili tartışmaların merkezine yerleşti. Neo-liberal iktisat politikalar dizisinden oluşan bu yeni paradigma çerçevesinde, başta IMF ve DB olmak üzere uluslararası finansal kuruluşlar, piyasanın gelişen ülke yönetimleri tarafından kıt kaynakların tahsisine ve ekonomik büyümenin sürekli kılınmasında en temel bir mekanizma olarak kabul edilmesini teklif ettiler. Bunun bir sonucu olarak da piyasa mekanizmasının tam anlamıyla işleyişine mani olan kontrollerinin kaldırılması konusunda bu ülkeleri teşvik ettiler. Dolayısıyla, bu paradigmanın esasında daha hızlı ve sağlıklı bir kalkınma için müdahaleci ve korumacı ekonomi politikaları yerine, ekonominin bütün alanlarında liberalleşme ve devletin iktisadi hayattaki yerinin daraltılması temel bir şart olarak bulunmaktaydı.

Bu makalenin amacı geçen yirmi yıl boyunca Washington Konsensüs paradigmasının gelişim sürecini ve onun gelişmekte olan ülkelerin karşıya kaldığı krizlerdeki rolünü araştırmaktır. Ayrıca, bu kapsamda WK'nın gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyüme ve fakirliğin azaltılması yolundaki deneyimleri üzerinde ne ölçüde etki yaptığını değerlendirmeye çalışacaktır. Giriş olan bu bölümden sonra, ikinci bölüm WK'nın ortaya çıkışını hazırlayan sebepleri ve bu çerçevede onun oluşumuna yapısal uyum programlarının katkısı ele alınacaktır. Üçüncü bölümde Washington Konsensüsün içeriğine yer verilmekte ve gelişmekte olan dünyanın bölgesel ve ulusal düzeyde, onun prensipleri paralelindeki kalkınma ve istikrar arayışından nasıl etkilendiğini irdelenecektir. Dördüncü bölüm ise, WK yaklaşımına yönelen eleştirilerden hareket ederek, gelişen ülkelerin reform politikalarının başarısızlığının altında yatan sebepler sorgulanacaktır. Beşinci bölüm geçen bölümleri kısaca özetleyerek, makalenin temel sonuçlarını ortaya koymaya çalışacaktır.

1. WASHINGTON KONSENSÜS'Ü HAZIRLAYAN GELİŞMELER: YAPISAL UYUM POLİTİKALARI

Gelişen ülkeler, ister ağırlıklı olarak içe-dönük ve devlet müdahalesini daha fazla yer verir olsun, isterse nispi olarak dışa dönük ve piyasa rolü daha ileri derecede olsun, her iki grup da 1970 ortalarına kadar hızlı bir büyüme gösterdiler. Ancak, kırılma noktası dünya ekonomisinde 1973 ve sonrasında artan petrol fiyat artışlarına dayalı dış şoklardı. 1973'den 1979 sonlarına kadar, büyük ölçüde iç pazara yönelik gelişen ülkelerin büyüme oranlarında önemli ölçüde düşüş gözlenirken, dışa dönük-ihracatın öncülüğünde gelişmeye çalışan ülkelerin büyüme oranları ortalama olarak yükseldi. 1979-1982 döneminde ise, dünya ticaretinde artan korumacılık ve

azalan büyüme ile paralel bir biçimde her iki grup ülke ekonomilerinin büyüme oranları da oldukça düşük oranlara indiler.¹ Dışa açık ülkeler, böyle bir dönemde dış borçları sınırlı tutmak için büyüme hızlarında geçici bir azalmayı kabullendiler. Bununla beraber, çoğu içe-dönük kalkınmayı benimseyen ekonomiler, döviz krizi problemlerini dış borçlarını artırmak suretiyle gidermek istediler. Ancak, 1979-81 döneminde onların borçlanma kabiliyeti, önceki dönemlerden biriken borçlardan dolayı oldukça sınırlanmıştı (Şen, 1996: 108).

1970'lerin petrol şokları uluslararası ekonomik ortamın dramatik bir şekilde değişmesine yol açtı. 1970'ler boyunca AGÜ'ler, ekonomik kalkınmalarını Batı sermaye piyasalarından borçlanarak finanse edebiliyorlardı. Böylece, hem Kuzey'in çok uluslu şirketlerinin onları zorlayıcı taleplerinden ve hem de IMF ve DB'nin *şartlılık* ilkelerinden kaçınıbiliyorlardı. 1979'dan sonra sanayileşmiş ülkelerin merkez bankaları tarafından izlenen dezenflasyon politikaları, daha önceki dönemlerin düşük hatta bazen reel olarak negatif sayılabilecek faiz oranlarını önemli ölçüde yükseltirken, bir krizin fitilini de ateşlemiş oluyordu. Global durgunluğun yaşanmaya başladığı ve buna bağlı olarak ihracat gelirlerinde önemli kayıpların ortaya çıktığı böylesi bir konjonktür, dış açıkları artan ve ödemeler dengesinde problem yaşayan gelişen ülkelerin yeniden borçlanmalarını fevkalade zorlaştırdığı gibi, mevcut borçlarını da ödeyemez hale getirdi.

1982 Ağustos'unda Meksika'nın borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi, gelişen dünyanın borç problemi açısından adeta yeni bir milada işaret etti. Hızlı biçimde dünyanın her tarafına yayılan bu borç problemi, 1980'lerde pek çok gelişen ülkede yıkıcı bir etki yaparken, aynı zamanda önemli yapısal politik gelişmelere de sebep oldu. Uluslararası borç krizi, bu ülkelerin iktisat politikalarında, ekonomik kalkınmada IMF ve DB rolünde ve sanayileşmiş ülkeler ve gelişen ekonomiler arasındaki ilişkiler üzerinde derin etkiler bıraktı.

1982 Meksika moratoryumunun ardından ABD Merkez Bankası (Fed), bu borç krizini kontrol altına almak ve onun Amerikan bankalar sistemine olabilecek zararını önlemek için bir çaba başlattı. Bu çerçevede Fed, Meksika borçlarına ilişkin kısa vadeli kredileri düzenlerken, IMF ise uzun vadeli çözüm arayışında oldu. Meksika borç krizini halletmek için yapılan düzenleme, aslında bir anlamda diğer gelişen ülke borçları içinde geçerli bir model halini aldı. Bu modelin gerisinde yeni ve temel bir inanç yatmaktaydı. Pek çok ülkenin borç problemi artık bir likidite problemi değil, bir borç ödeyememe problemi idi. Yani, gelişen ülke borçları eskiden olduğu gibi kısa vadeli borçlanma ve politika uyumlarıyla çözülecek bir problem

---

¹ Balassa (1984) 28 gelişen ülke ekonomisi üzerinde 1963-1982 dönemi için yaptığı çalışmada, bu iki grup ekonomilerin bu dönemler boyunca ortaya koyduğu performansı incelemektedir. 1963-1973 alt döneminde dışa-dönük yeni sanayileşen ülkelerin ortalama büyüme hızı 7.1 iken, içe-dönük yeni sanayileşen ülkeler ortalaması 6.9 olmuştur. 1973-79 ve 1976-79 için sırasıyla birinci grup için 7.3 ve 9.0 iken, ikinci grup için ise 5.1 ve 4.9 dur. 1979-82 alt döneminde bu grupla için oranlar, sırasıyla 2.4 ve 1.4 olarak gerçekleşmiştir (Balassa, 1984: 968).

olmayıp, temel ekonomik ve yapısal reformlar yapılarak üstesinden gelinecek bir sorun halini almıştı.

Borç krizinin çözümüne yönelik daha önemli ve fenomenal bir yaklaşım ise, ABD Hazine Bakanı James Baker'ın 1985 yılında başlattığı "yapısal uyum doktrini"nden geldi. Bu doktrin, borçlu ülkelerin sürekli dış ticaret ve bütçe açıkları vermesinin kaynağında yapısal sebepler olduğunu saptamaktaydı. Bu yüzden sorunun kalıcı çözümü için ihracata dayalı büyüme, devletin ekonomideki rolünün küçültülmesi ve kamu sektöründe yeniden yapılanma gibi uzun vadeli yapısal reformlar ile makro ekonomik dengeyi sağlamaya yönelik kısa vadeli tedbirlerin birlikte yürütülmesi önerilmekteydi. Bu durum ise, bundan sonra IMF ve DB'dan finansal destek talep eden bir borçlu ülkenin, kendisini bazı sıkı ekonomik ve yapısal reformlar gerçekleştirme taahhüdünün altına sokmasını gerektiriyordu (Gilpin, 2001: 313-314).

Böylece, borç krizi IMF ve DB'nın uluslararası rolünü de değiştirmiş oluyordu. 1980'lere kadar gelişmekte olan ülkeler, ödemeler bilançosu güçlüklerini aşmaya yönelik olarak, şartlılık ilkesi gereği, makro ekonomik politikaları (para – maliye politikaları, devalüasyon vb., gibi) içine alan bir istikrar programını IMF gözetiminde hazırlıyorlar ve buna karşılık olarak da kısa vadeli krediler alabiliyorlardı. Ancak, 1982 Meksika moratoryumu gelişmekte olan ülkelerin ağırlaşmış borç krizlerine karşılık, Bretton Woods kuruluşları olan IMF ve Dünya Bankası'nın onlara önerdikleri yeni çıkış yolu, sadece kısa dönemde *istikrarı* sağlayıcı tedbirler alınmasını değil, yanı sıra bu ülkelerin iktisadi kalkınmalarını yeni bir ekonomi politikası çerçevesinde ele alınmasını mümkün kılan "*yapısal uyum programları*"nı da devreye sokmasını icap ettiriyordu. Bu durum özellikle IMF'yi bir anlamda AGÜ'lerin ekonomik sorunları üzerinde önemli bir etkiye sahip olan bir iktisadi kalkınma kuruluşu haline getirdi (Gilpin, 2001: 315-316).

IMF'ye benzer biçimde DB'nın da gelişen ülkelere yönelik yaklaşım biçimi değişti. Dünya bankası, ilk kurulduğu dönemlerde, önce Avrupa ülkelerine, daha sonra gelişen ülkelere kamu yatırım projelerinin finansmanına yardımcı olmak üzere kurulmuştu. Fakat, 1970'li yıllarda fakirliğin hafifletilmesi kurumun kavramsal odağını oluşturdu. 1980'lerde ise İngiltere Başbakanı Thatcher ve ABD Başkanı Reagan'ın ideolojik yaklaşımlarına paralel olarak, DB yetkilileri ekonomik büyümeyi tahrik etmeyi hedef alan neoliberal bir vizyon içinde "piyasa dostu" bir ekonomik reform üzerine odaklandılar. DB, mevcut proje kredilerine ek olarak, yeni vizyon ve hedefleri çerçevesinde borç krizinden etkilenmiş ve dış açık veren ülkelere yapacağı finansal desteği "yapısal uyum kredileri" adı altında topladı. Dolayısıyla, bankanın krediler karşılığında destekleyeceği bir uyum paketi, kaynak tahsisinde fiyat sisteminin etkinliğinden yararlanmayı, liberalleşmeyi ve devlet müdahalesini daraltmaya yönelik politika değişikliklerini içerdi (Pieper ve Taylor, 1998: 40-44).

Yapısal uyum doktrini, daha önce DB'da yöneticilik de yapmış olan John Williamson tarafından 1990 başlarında Washington Konsensüs olarak

isimlendirildi. Bu terim, ana merkezleri Washington'da olan IMF, DB, ABD Hazinesi gibi kuruluşlarda çalışan iktisatçılar arasında varılan uzlaşmayı karakterize etmektedir. Williamson bu uzlaşmayı "1989 itibariyle Latin Amerika ülkelerine hitap edecek şekilde önerilen politikaların en düşük ortak paydası" olarak ifade etmekte ve WK'nın on temel prensibini aşağıdaki gibi ortaya koymaktadır (Williamson, 2000: 251).

Tablo 1: Washington Konsensüsün Temel Prensipleri	
Prensip 1:	Mali Disiplin
Prensip 2:	Kamu harcamalarında önceliklerin eğitim, sağlık ve alt yapıya verilmesi
Prensip 3:	Vergi tabanını genişletmeye yönelik vergi reformu
Prensip 4:	Piyasa tarafından belirlenen pozitif faiz oranları
Prensip 5:	Rekabetçi döviz kuru
Prensip 6:	Ticaretin liberalleştirilmesi
Prensip 7:	Doğrudan yabancı yatırımlara açıklık
Prensip 8:	Devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesi
Prensip 9:	Deregülasyon veyahut rekabeti sınırlayan ve piyasaya girişi engelleyen düzenlemelerin kaldırılması
Prensip 10:	Mülkiyet haklarının yasal güvenceye kavuşturulması

Kaynak: Williamson (1993, 2000).

1980'lerin ilk yıllarından İngiltere ve ABD'de benimsenmiş politikalara paralellik arzeden olarak itibaren bu prensiplerin çoğu, nitelikleri itibariyle *piyasaya dönük* reform programlarına zeminin oluşturmaktadır. Ayrıca, Şekil 1'de yer alan bu "on emir", diğer bir açıdan ise *devletin* önemli ölçüde geri çekilmesini de öngörmektedir. Bretton Woods ve ABD ekonomi yetkilileri tarafından önerilen Washington Konsensüs, gelişen ülkeler bakımından en kısa haliyle *istikrar-artı-uyum politikaları* olarak formüle edilebilir. Yine şekil 1'de yer aldığı gibi, WK basiretli makroekonomik ve finansal politikalara, rekabetçi olan kurlara, dış ticaret ve finansal liberalizasyona, özelleştirmeye ve deregülasyona olan ihtiyaca vurgu yapmaktadır. Devletin ekonomiye olan müdahalesi daha çok güvenli mülkiyet hakları, sıkı para ve maliye politikası ve eğitim, sağlık ve altyapı gibi alanlarla sınırlanmış ve bu yüzden de WK içinde, örtük biçimde de olsa ekonomideki ağırlığı minimal düzeyde bir devlet için bir çağrı bulunmaktadır.

2. WASHINGTON KONSENSÜS YILLARINDA GELİŞEN DÜNYA DENEYİMLERİ

Yapısal uyum politika önerilerinin Latin Amerika borç krizi ile baş etmekte 1980'lerdeki ilk başarıları, Washington Konsensüsünü önce adeta bir paradigma statüsüne yükseltir gibi oldu. Ancak bu neoliberal perspektifin hegemonik konumu ve kredibilitesi, 1990'ların başlarından itibaren Arjantin'de yinelenen kriz ve daha sonraki Asya mali krizi ile birlikte önemli bir yara aldı ve düşüş gösterdi. Washington Konsensüse karşı gittikçe artan bir entellektüel eleştiriler, özellikle onun bazı temel öngörülerine yöneldi.

Bunlardan biri, neoliberal yapısal uyum programlarının dünya ekonomisinin genel büyüme performansına yapması beklenen olumlu performansdı. Diğeri ise, tam anlamıyla bir serbestleşmenin ekonomiler için her halikarda en üstün ekonomik performansı sağlayacağıydı.

Dünya GSYİH'nın büyüme oranı, ABD doları bazında cari kurlarla 1970-1980 arasında ortalama % 5.5 civarında iken 1980-1990'da % 2.3'e, 1990-2000 döneminde ise ortalama %1.1'e keskin bir düşüş göstermiştir (IMF, 2003). Wade (2004)'ün de işaret ettiği gibi, doların 1970'lerdeki önemli ölçüdeki eksik değerliliği ve 1990'lardaki aşırı değerliliği de dikkate alınır, dünya büyüme oranının daha da zayıf bir trend izlediği tespit edilebilir. Bu iyi sayılamayacak duruma, bu dönemler boyunca giderek kötüleşme gösteren global çevre durumunu da eklemek gerekir.² Bununla beraber, bir başka açıdan bakıldığında da bu büyüme oranı, geçen 20 yıl itibariyle dünya nüfus artış oranının üstünde olması; gelişen ülkelerin aynı dönem itibariyle GSYİH ortalama büyüme oranının, yüksek gelirli ülkelerinkinden az da olsa daha hızlı seyretmesi de kayda değer bir noktadır (Wade, 2004: 568).

Gelişen dünyanın bizatihi kendisine bakıldığında ve neoliberal küreselleşmenin hız kazandığı 1980'ler ve sonrası değerlendirildiğinde ise, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki uçurum giderek genişlediği gibi, gelişen dünya arasındaki büyüme farklılıklarında da bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Mesela, çok sayıda Afrika ülkesi, bu dönemde ya negatif büyüme oranları kaydetmişler veya durgunluk içine girmişlerdir. Latin Amerika ülkeleri de istikrarsız bir dönemi geride bırakarak olumlu bir trend yakalamış olsalar da, bu durum sadece oldukça düşük büyüme oranları ile gerçekleşti. Her iki bölgede tutuk bir yatırım performansı ve zayıf bir sanayileşmeye rağmen, Doğu Asya ülkeleri ise oldukça iyi bir performans ortaya koymuşlardır (Öniş ve Şenses, 2004: 6).

Doğu Asya ülkelerinin özellikle 1980'li yıllardaki iyi büyüme performansları ve ihracata yönelik sanayileşmedeki bu başarıları, WK'nın tutarlılığına bir delil olarak gösterildi. Zira, Doğu Asya'nın yeni sanayileşen ülkeleri, Latin Amerika ve diğer yerlerdeki ülkelere göre daha az korumacı oldukları gibi, aynı zamanda daha dışa dönük ve serbest piyasa normlarına daha yakındılar. Fakat, çok daha ayrıntılı bir gözlem bu ülkelerin başarısında neoliberal paradigmanın öngördüğü unsurların dışında başka önemli faktörlerinde var olduğunu göstermektedir. Nitekim hızlı sanayileşme, yüksek büyüme ve ihracat artışının gerisinde sadece serbest piyasa mantığı değil, aynı zamanda etkin devlet müdahaleleri ve aktif bir sanayileşme politikası da söz konusudur. Japonya, G. Kore, Taiwan, Singapur ve Hong Kong gibi "Asya kaplanları"nın "kalkınmacı devlet anlayışı" içindeki basiretli uygulamaları, belirli şartlar altında devlet müdahalelerinin kalkınma sürecine olumlu etki edeceğini gösterirken, neo-liberal Washington

² Washington Konsensüs kuruluşlarına ev sahipliği yapan ABD'nin Aralık 1997'de Japonya'nın Kyoto şehinde çevreyi kirleten ve iklim değişimlerine sebep olan gelişmelerin kontrolünü amaçlayan BM Çerçeve Konvansiyonu'nu henüz imzalamamış olması, ironik bir durumu ortaya koymaktadır. Bu duruma Williamson'ın da (2000: 261) işaret etmesi ilginçtir.

Konsensüsün çizdiği sınırlar dışında da bir yol olabileceğini göz önüne sermiştir.³

Washington Konsensüsün neoliberal bir yeniden yapılanma öngördüğü dönemden sonraki gelişmeler, gelişen dünyanın sadece genel ortalama büyümesi bakımından değil, aynı zamanda global ekonomideki gelir dağılımı açısından da daha adil bir yapı yönünde bir trend ortaya çıkmamıştır. Tablo 2, bu durumu dünyadaki bölgesel kişi başına gayr-i safi milli hasıllarının (KBGSMH) gelişmiş “merkez” (Kuzey) ülkelerinin kişi başına gayr-i safi milli hasıllasına oranı olarak ifade etmektedir.

Tablo 2: Gelişmiş Merkez’in (Kuzey) Kişi başına GSMH’nin %’si Olarak Dünya Bölgelerinin Kişi Başına GSMH’si

Bölge	1960	1980	1999
Alt Sahra Afrikası	5	4	2
Latin Amerika	20	18	12
Batı Asya ve Kuzey Afrika	9	9	7
Güney Asya	2	1	2
Doğu Asya (Çin ve Japonya olmaksızın)	6	8	13
Çin	1	1	3
Güney	5	4	5
Kuzey Amerika	124	100	101
Batı Avrupa	111	104	98
Güney Avrupa	52	60	60
Avustralya ve YZ	95	75	73
Japonya	79	134	145
Kuzey (= Merkez)	100	100	100

Kaynak: Wade, 2004, s.568.

Dünya Bankası verilerine dayalıdır.

GSMH, cari döviz kurlarına göre düzenlenmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde 1960-1999 arasında Alt Sahra Afrika, Latin Amerika ve Kuzey Afrika bölgelerinin kişi başına gelirleri Merkez’in bir payı olarak değerlendirildiğinde bir düşüş trendi belirlenebilmektedir. Güney Asya’nınki aşağı yukarı aynı kalırken, Çin dışındaki doğu Asya’nın payı önemli ölçüde artmıştır. Burada en çok dikkat çeken bir sonuç da, neoklasik bir büyüme modelinin öngördüğü “yoksul ülkelerin ya da bölgelerin daha zengin olanlara göre, nispi olarak daha yüksek bir büyüme sağlayarak bir yetişme (catch up) gerçekleştirebileceği savı”nın başarısız olduğudur. Bu durum tabloda yer alan oranların trendleri açısından olmasa bile, Kuzey-Güney farkı ile ilgili açığın mutlak olarak hala çok büyük olması ile kendisini

³ Kalkınmacı devlet perspektifinde özel mülkiyet ve piyasaya bağlılık, devlet müdahalesi ile iç içe girmektedir. Fakat, bu ülkelerin gösterdiği harika performans ve başarının temelinde, piyasayla uyumlu veya onu izleyen devletten ziyade çeşitli kurumsal düzenlemelerle piyasaya öncülük eden bir devlet vardır. “Kalkınmacı devlet” kavramı ve onun Japonya, G.Kore ve Taiwan gibi ülkelerdeki uygulamaları konusunda, sırasıyla bkz., Johnson (1982), Amsden (1989), Wade (1990).

göstermektedir. Gelişen dünyanın en iyi bölgesi olan Doğu Asya bile, Merkez KBGSMH'nin ancak % 13'üne sahiptir. Bu durum, Washington Konsensüsün temelinde yer alan neoklasik düşünce açısından değerlendirildiğinde, AGÜ'lerin zaman içinde kişi başına gelir düzeyi bakımından Kuzey'e yaklaşabilecekleri (convergence) bir sürecin de gerçekleşmediğini göstermektedir.

DB tahminleri, 1980-2000 arasında 1 Dolardan daha az gelire yaşayan insan sayısının 200 milyon kadar düştüğünü; bu boyuttaki yoksulluk oranının ise 1990'da %29'den 1998'de % 23'e düştüğünü işaret etmektedir (Wolfensohn, 2002; Wade, 2004: 571 içinde). Fakat bu yoksulluk oranının neoliberal dönemde düşüş göstermesinin büyük çaptaki ana sebebi, Çin'in de içinde yer aldığı Doğu Asya'daki oldukça iyi performansdır (Öniş ve Şenses, 2004). Aslında belli ölçüde bir ironi ile bu ülkeler grubunun başarısı, Washington Konsensüs prensiplerinin uygulaması bakımından dünyanın diğer bölgelerine göre daha az itaatkar olmasında aranabilir.

Washington Konsensüs çerçevesinde ikinci genel öngörüye bakıldığında ise, neoliberal deneyimler geçiren gelişen ülkelerin ekonomik performanslarının hem ülkeler itibariyle hem de aynı ülke içindeki değişik dönemler açısından önemli farklılıkların varlığı göze çarpmaktadır. Bu yüzden baştan WK'nın temel prensipleri doğrultusunda hareket eden ülkelerin en iyi performansı gösterebileceğine dair öngörüsünü geçerli olabilecek bir genellemeye ulaşabilmek mümkün değildir. Bununla beraber, ekonomik performansını tam anlamıyla neoliberal prensipler üzerinde herhangi bir kriz ile kesintiye uğramadan başarıya ulaştırmış çok fazla örnek olmadığını da belirlemek mümkündür.

2.1. Latin Amerika Krizleri

1980 başlarında Latin Amerika ekonomilerinde baş gösteren borç krizleri, ABD destekli yapısal uyum programları ile aşılmaya çalışılırken, 1980 sonlarında devreye giren Washington Konsensüs çerçevesindeki neoliberal politikalar, başarılı bir ekonomik kalkınma yolunda gerçekleştirilmesi gerekli reformlar dizisi biçiminde kabul edildi. Meksika ve Arjantin başta olmak üzere bazı önemli Latin Amerika ülkeleri, bütün bu yeni politika önerilerine ve yapısal uyum çalışmalarına rağmen yeni krizlere sürüklenmekten kurtulamadılar.

Yeni krizlere muhatap olan ülkelerin hemen hepsinde öncelikli ortak hedef, hiper enflasyonu bertaraf etmektir. Bu amaca yönelik, uygulamaya sokulan mekanizmada benzer özellikler taşımakta idi. ABD dolarına bağlı hale getirilmiş sabit bir kur sistemi, sıkı para ve maliye politikası ile beraber uygulanmakta idi. Ancak, acil kriz durumu atlatıldıktan ve belli bir ekonomik iyileşme sağlandıktan sonra, bütün bu ülkelerde benzer irrasyonel iktisadi yanlışlıklar ortaya çıktı. Siyasi etkilerle artan hükümet harcamaları mali disiplini zayıflatmaya başlarken, hükümetlerin bütçe açıkları genişleme eğilimine girdi. Bunu tabii bir sonucu olarak, enflasyondaki düşme eğilimi durduğu gibi, ulusal paralar değerlenmeye ve dolayısıyla da dış ticaret açıkları artmaya başladı. Artan cari işlem ve bütçe açıklarının finansmanı

ise, yeniden dış borç stokunun tırmanmasına zemin hazırlarken, uluslararası finansal piyasalardaki güvenin kaybolmasına ve dolayısıyla da yabancı sermaye girişlerinin bu ülke ekonomileri itibarıyla durmasına sebep oldu (Seyidoğlu, 2003: 144-145). Bu noktadan sonra bir kısır döngü ortaya çıkmakta ve sonunda dolara sabitlenmiş (peg) kur sistemine bağlı programlar işlevsiz hale gelirken, sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal ve politik krizler birbirini izlemiştir.

2.1.1 Arjantin Deneyimi

Meksika moratoryumu ile başlayıp devam eden 1980’li “kayıp yıllar”dan sonra, Arjantin 1991’de IMF’nin destek ve gözetiminde “Konvertibilite Planı” diye anılan bir reform programını hazırladı. Arjantin, programın ilk üç yılı içinde üç haneli hiper enflasyon oranlarını olağanüstü bir başarıyla tek haneli rakamlara çekmeyi başardı. Ayrıca bu Plan, Arjantin parasının bire bir şeklindeki bir döviz kuruyla ABD dolarına bağlandığı bir para kurulu politikasını öngörmüştü. Bu yönüyle de Plan, döviz kuru değişmelerinden kaynaklanabilecek riskleri elimine ederek dış yatırımcıya güven verdiğinden dolayı, yurt dışından kredi ve yatırımları cezbetmekte başarılı oldu. Programa güvenin diğer bir kaynağı, Konvertibilite Planı’nın başarısının sıkı para ve maliye politikasına bağlı olmasıydı. Bu program, hükümetin bütçe açıklarını finanse etmekte merkez bankasından yararlanma alternatifini elinden alıyor; yeni para yaratılmasını, yani pezo arzı artışını ancak eşdeğer miktardaki dolar rezervine bağlıyordu.

Böylece reform programına duyulan güven daha da pekişmiş oldu. Ticaretin serbestleştirilmesi ve özelleştirme yönünde atılan adımlar ise, yabancı sermaye girişlerinin çok daha büyük boyutlara ulaşmasına imkan verdi (Öniş, 2004: 378-379). Kamu sınai teşebbüsleri ve hizmetler sektörü ile ilgili alanlarda yapılan özelleştirmeden elde edilen gelirler, mali ve dış açıkların kapatılması için kullanıldı. Ancak, büyümenin iç ekonominin rekabetçi gücüne değilde, uluslararası sermaye hareketlerine dayalı olması iktisadi büyüme dinamiğinin kırılğan olduğunu da gösterdi.

Arjantin 1990 ortalarına kadar tarihinde görülmemiş bir hızla büyüdü. II. Dünya savaşıdan sonra genellikle yavaş büyüyen, 1980’li yıllarda ise bir durgunluk dönemi geçiren ülke ekonomisi 1991-1995 döneminde % 8 gibi tarihini en yüksek büyüme hızını yakalarken, 1996-98 döneminde ise % 6 ile büyüme ile bu yüksek trendi devam ettirebildi. Bu performansı ile Washington Konsensüs kuruluşları tarafından Arjantin, izlenmesi ve taklit edilmesi gereken bir örnek olarak gösterildi. Ne var ki, 1990’ların ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan diğer olumsuz gelişmeler ise Konvertibilite Planı’nın uzun dönem başarısını sorgulanır hale getirdi. Nitekim, para kurulu sistemine göre işleyen döviz kuru, yurt içinde enflasyonun ABD enflasyonundan yüksek olması, yurt dışında ise ABD dolarınının diğer rezev paralara karşı değer kazanmasıyla aşırı değerli hale geldi. Bu durum Arjantin sanayilerinin rekabetçi gücünü zayıflamasına, ticaret bilançosunu kötüleşmesine ve işsizlik düzeyinin artmasına yol açtı. Diğer taraftan, Arjantin’in geleneksel hastalığı olan, mali disiplinsizlik tekrar nüksetti. Konsolide bütçe açığının GSMH’a oranı 1993’de 0 iken 1998’de %

2'ye; toplam kamu borcu / GSMH oranı ise aynı tarihler itibarıyla % 29'dan % 41'e yükseldi (Hayami, 2002: 45). Para kurulu sistemi içinde bu açıkların çoğu, yabancı yatırımcılara satılan devlet bonoları ile karşılandı. Dolayısıyla Arjantin 1999'dan sonra bir tarafta derinleşen durgunluk, çöken iç talep ile giderek artan iflaslar ve işsizlikle çalkalanırken, diğer taraftan artan cari açığının ve dış borcunu ödeyebilmek için bir borç tuzağının içine girdi. 2001 yılı Arjantin'inde resesyona iyice şiddetlenirken, IMF ülkenin ihtiyaç duyduğu ek fonları ancak Arjantin hükümetinin bütçe açığını tam olarak kapatması şartıyla verebileceğini açıkladı.

Durgunluk yaşayan bir ekonomide, vergi gelirleri önemli ölçüde düşmüşken, bütçe dengesini sağlamanın tek yolu olarak sadece kamu harcamalarında ileri derecede bir kesinti ile gerçekleşebilirdi. 2001 Temmuz'unun sonunda Arjantin kongresi kamu sektörünün topladığı gelirden fazlasını harcamayacağını öngören bir yasa çıktı. Ancak, hem halkın ülke çapında şiddetli protestolarla karşı koyması ve hem de pesonun devalue edileceğine dair söylentiler, mudilerin bankalarda dolar şeklindeki mevduatlarını çekmek için büyük bir telaşa sevk etti. Bu, bir taraftan döviz rezervini hızlı bir biçimde tüketirken, diğer taraftan hem para kurulu sistemini ve hem de mevcut siyasi yönetimin istifasını netice verdi. Böylece Arjantin'in Washington Konsensüsü çerçevesinde öngörülen neoliberal deneyimi, uzun dönemde sonu iktisadi ve siyasi anlamda kriz ve kaosla biten bir başarısızlık oldu.

2.2. Doğu Asya Krizi

Yüksek oranda ekonomik büyümeye dayalı "Doğu Asya mucizesi" 1997 finansal krizi ile durma noktasına geldi. Doğu Asya'daki yüksek büyüme performansını 1990'lı yılların ilk yarısında da devamını mümkün kılan en önemli sebeplerden biri, finansal işlemlerin liberalleştirilmesine bağlı olarak artan yabancı sermaye girişleriydi. Yabancı sermaye girişlerinin hızla artmasını cesaretlendiren ve bu bölgeyi onlar açısından güvenli kılan bir başka önemli unsur ise, bu dönemde Doğu Asya ülkelerinin dolara bağlanmış (peg) sabit kur sistemini benimsemiş olmasıydı. Bu iki unsurun varlığı aynı zamanda Doğu Asya finansal krizinin dinamiğini de oluşturdu. Asya krizi yabancı borç vericilerin bu bölgeye yatırdıkları fonları hızlı bir biçimde geri çekmeye başlamalarıyla patlak verdi.

Krizin gelişmesinde, Doğu Asya ekonomilerinde eskiden beri devam eden bir uygulama içinde, büyük iş teşebbüslerinin hükümet müdahaleleriyle iflastan veya başarısızlıktan kurtarılmasının önemli bir rolü olmuştur. Bilhassa şeffaflığı oldukça sınırlı bir düzeydeki bankacılık alanı, özel firmaların devlet tarafından kurtarılacağına yönelik güçlü güven içinde ahlaki bir rizikoya girerek ekonomilerinin elde ettikleri fonları yüksek riskli projelere yönlendirmelerine ve böylece Doğu Asya ekonomilerinin krize girmesinin bir başka yönünü oluşturmuştur.

Bu etkiler altında oluşan kriz, özellikle özel banka ve firmalarını artan borç-servis yükümlülüklerini karşılamak bakımından bir likidite kıtlığı

içine sürükledi.⁴ Böylece finans yönlü başlayan kriz, aynı zamanda önemli ölçüde banka borçlanmasına dayalı bir şirket finans yapısının bulunduğu reel sektörün ekonomik faaliyetleri üzerinde de çok şiddetli bir baskı meydana getirdi. Nitekim, yabancı bankalar tarafından sağlanan kısa vadeli kredilerin çekilmesiyle ortaya çıkan kredi daralması, reel sektörde yaygın iflas ve işsizlikleri kaçınılmaz hale getirdi.

Bununla beraber, Doğu Asya krizini sadece bir piyasa krizi olarak niteleyip, bu bölgedeki hükümetlerin hiç bir payının olmadığını ileri sürmekte mümkün değildir. Tam aksine, uluslararası finansal piyasalardaki riskli işlemlere seyirci kalarak, gerekli önlemleri almamakta hükümetlerin önemli bir sorumluluğu vardır. Aynı şekilde burada, Bretton Woods kuruluşlarının ve özellikle IMF'nin daha önceki Latin Amerika ve diğer yerlerde olduğu gibi benzer koşullardaki bir sistemi bu ülkelere önermesi ve kriz öncesi herhangi bir ikazda da bulunmamasıyla da çok daha önemli bir sorumluluğu söz konusudur.

2.2.1. Malezya Deneyimi

Washington Konsensüs'den sapma örneğinin bir başka yönü ise, sermaye hesabının liberalleştirilmesine ihtiyatlı yaklaşan ülkeler açısından ortaya çıktı. Bu nevi ülkeler arasında Malezya, Rusya ve Hindistan ve Şili bulunmaktadır. Malezya ihracata ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına dayalı hızlı büyümesini Asya krizine rağmen sürdürebilmesi, kısa vadeli sermaye akımlarına koyduğu sınırlamalarla mümkün olabildi. Aslında Sivalingam (2004)'ında ifade ettiği gibi, Malezya ekonomisinin zor bir açmazı vardı. Zira, Malezya global sermaye ve yatırım girişlerine bağımlı durumdayken, Washington konsensüs taraftarları finansal sistemin de tamamen serbestleştirilmesi istendi. Ancak, Malezya çok etnikli bir yapıya dayanan sosyal ve siyasi yapısındaki istikrarı koruyabilmesi için, uluslararası finansal piyasaların istikrarsızlığına tahammülü yoktu. Nitekim uzun yıllar Malezya başbakanlığını yürütmüş olan Mahatir Muhammed, 1970 başlarından beri yürütülen "Yeni Ekonomi Politikası" (YEP) gereğince, bir taraftan ulusal birlik ve kalkınmayı hedefleyen bir kamu kesimi politikasına; diğer taraftan ise hukukun üstünlüğüne, sosyal ve siyasi istikrarın önce geldiği bir çerçeve içinde de açık ekonomi ve serbest bir özel teşebbüs yapısına inandığını ifade etmiştir. Ona göre, bu anlayış içinde özel sektör, ulusal birlik ve kalkınmayı hedefleyen kamu sektörünün bir partneri durumundadır (Sivalingam, 2004: 2) Nitekim Malezya böyle bir özel sektör değerlendirmesinin gereği olarak, 1983'den itibaren gerçekleştirdiği kapsamlı bir özelleştirme politikası sayesinde yaklaşık 457 kamu teşebbüsü özelleştirebilmiştir.

Malezya 1995-96 arasında yıllık yaklaşık ortalama % 8 gibi yüksek bir hızla büyüdü. Enflasyon oranı % 3-4 oranında seyretti. Ülke ekonomisi işsizlik baskısında olmadığı gibi, emek yoğun bir ekonomi olarak çevre

⁴ Doğu Asya'daki büyük firmaların 1996'daki borç / öz kaynaklar rasyosu Endonezya ve Tayland'da 2'den yüksek, Kore'de 3'dan daha yüksek bir düzeyde iken, ABD'de ise sadece 1'di (Hayami, 2003: 51).

ülkelerden niteliksiz emek de ithal ediyordu. Ancak, emek verimliliği artışı, işgücü maliyetlerindeki artışın çok altında yer aldı. Malezya ekonomisinin rekabetçiliği düşük maliyetli Vietnam ve Çin'e göre rekabetçiliği tehlikede idi. Döviz kurunun 2.5 Ringit'in 1 ABD doları civarında kalmasını garantileyen örtük bir hükümet desteğine de sahipti. 1995'de GSMH'nin % 10'u cvarındaki cari işlem açının 1996'da % 4.5 seviyesine inmesi, bu konuya yönelik duyarlılığı azalttı. Bu açık, banka kredileri, doğrudan yabancı sermaye ve portfolyo yatırımları gibi yabancı fonlarla karşılandı.

1997'de finansal piyasaların Güney ve Doğu Asya ülkelerinin büyük ticaret açıkları ve kötüleşen dış borç/GSMH rasyosu sebebiyle yabancı fonlarının bu bölgeden geri çekilmeye başlaması, Malezya açısından da 1997 ve 1998'li yılların çok büyük ölçüde yabancı fon çıkışına tanıklık etmesine sebep oldu. Bu durum ise Malezya'yı devalüasyona zorladı. Malezya'nın cari işlem açığını kapamak ve ringiti desteklemek için AB, Japonya ve Avrupa'dan koşulsuz kredi bulma çabaları sonuçsuz kaldı. IMF ancak yapısal reformların yerine getirilmesi karşılığında kredi vermeye razı idi. Bu reformlarla kast edilen Malezya'nın Yeni Ekonomi Politikası'nı terk etmesi ve kaynak tahsisini tamamen serbest piyasa güçlerine bırakması idi. Fakat hükümet aslında 1970 başlarında ABD desteğiyle başlamış YEP'in arkasında kararlılıkla durdu. YEP'i kurtarmak için, hükümet IMF kredilerini kabul etmemeye karar verdi. Bu gelişmeler, Malezya'da Washington Konsensüsün yeniden değerlendirilmesine yol açtı. Aslında Malezya, pek çok konuda Washington Konsensüs prensiplerini hayata geçirmişti. Ticaret ve sermaye hareketlerini, piyasaların düzenleyeceği şekilde serbest tutmuştu. Ancak, yaşanan para krizi öncesinde Washington kuruluşlarından bir erken ikaz gelmemesi ve ekonomiyi krizden tecrit etmekte yardımcı olunmamasını bir ihanet veya aldatılmışlık olarak yorumladı (Sivalingam, 2004: 4). Üstelik, kendisi gibi 1997 para krizini yaşayan ve benzer kültür yapısına sahip komşu ülke Endonezya'nın IMF şartlarını yerine getirmesiyle ortaya çıkan ekonomik ve sosyal tablo, Malezya'nın IMF karşısında aldığı pozisyonu daha da kuvvetlendirdi.⁵

Malezya krizden çıkış yolunda bir önlem olarak önce ulusal parası olan ringiti devalüe edip, sonra da dolara sabitleyerek, kur üzerinde oluşabilecek spekülasyon baskıları baştan önlemiş oldu. Bunun dışındaki diğer önemli adım ise, bankacılık alanı ile ilgili idi. Bankaların ödenmeyen alacaklarının en az yarısını sıyrarak bankacılık kesimini rahatlatmıştı (Güneş, 2003). Malezya krizden çıkış döneminde ilk aşamada sıkı para ve maliye politikası izledi. 1998'de ekonomi -%6.8 ile daraldı. Fakat, daha sonra yoksulluk eğilimlerinin önüne geçmek için genişleyici para ve maliye politikası takip etti (Ariff ve Abubakar, 1990: 420). Eylül 1998'den itibaren seçici sermaye kontrolünü benimsedi. Selektif sermaye kontrolleri hem Malezya'nın bağımsız para politikasını uygulamasını mümkün kıldı ve hem de bankaların kapatılması ile sonuçlanabilecek gelişmelere mani oldu.

⁵ Endonezya, bu dönemde gerçekten IMF politikalarının sonucunda ekonomisi iflas edip kapanan bankalar, artan faiz oranları ile işsizlik ve sosyal huzursuzlukların tirmandığı bir ülke haline gelmişti.

Doğu Asya bölgesinde serbest sermaye hareketlerine sınırlama getirme sadece Malezya ile sınırlı değildi. Hindistan ve Çin hem doğrudan yabancı sermaye ve hem de yabancı portfolyo sermaye akımlarına kısıtlamalar getirdiler ve Washington konsensüsün öngörüsünün aksine, yüksek büyüme oranları gerçekleştirdikleri gibi, G.Doğu Asya ülkelerinin sıkıntı çektiği kaostan da kaçınmış oldular (Öniş ve Şenses, 2004: 9).

2.3. Orta ve Doğu Avrupa Bölgesi

Geçiş ekonomileri diye nitelendirilebilecek Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri büyük bir çoğunlukla sosyalist ekonomi düzeninden, liberal bir ekonomiye geçişi öngören büyük bir yapısal dönüşümü hedeflediler. Bununla beraber, bu ülkelerden Rusya'nın 1998'de krize sürüklenmesinde ve reformlarının tam olarak sonuç vermemesinde, Washington konsensüsü reforesinin fevkalade büyük bir ekonomik sistem değişikliğine ihtiyaç duyan bir ülke için hiç de uygun olmamasında yatmaktaydı. Nitekim, 1998'de yaşadığı krizi takiben gerçekleştirdiği hızlı büyüme seyrini ise, tam olarak WK'nın dikte ettiği biçimde değil, kısmi liberalleşme imkanı sağladığı sermaye hesabı rejimi şartlarında gerçekleştirebildi.⁶

Orta ve Doğu Avrupa'nın özellikle Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi daha başarılı ülkelerinin deneyimleri değerlendirildiğinde ise, bu başarıların sadece neoliberal reformlarını gerçekleştirmek suretiyle değil, aynı zamanda iki çok önemli unsura da bağlı olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bunlardan ilki, bu ülkelerin AB üyeliğinin erken gelecekte gerçekleşeceğine dair beklenti ile birliğin bu ülke grubuna sağladığı mali fonlardır. Böylece bu ülkeler neoliberal reformlardan doğacak kazançları maksimize ederken uğrayabilecekleri bazı kayıpları da enaza indirmiş oldular.⁷ Diğeri ise, müstakbel tam üyelik perspektifleri sebebiyle bu ülkelere yönelen önemli derecedeki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, bu ekonomilerin hem reformları hayata geçirmelerinde bir kolaylaştırıcı olarak rol oynamasına hem de genel olarak bu ekonomilerin gelişmesine yaptığı katkıyı gözden uzak tutmamamak gerekir (Öniş ve Şenses, 2004: 10).

2.3.1 Türkiye Deneyimi

Washington konsensüs prensiplerinin krizle noktalanmış deneyimleri açısından tek örnek Arjantin değildir. Türkiye, bu prensipler çerçevesindeki politika reformlarını 1980'lerin başından itibaren hayata geçiren bir ülke oldu. Neoliberal felsefede bir yaklaşıma sahip olan 24 Ocak 1980 reform programı, sadece kısa vadede iktisadi istikrarı sağlamaya

⁶ Bu çizgide bir görüşün niçin doğru olduğunun detaylı biçimde bir anlatımı için, bkz., (Nekipelov, 2000).

⁷ Bununla beraber, Rusya dahil bu ülkelerin büyük kısmında 1990'lı yılların ortalarına kadar, bir resesyon hakimdi. Yani ülkeler itibariyle yaşanan deneyimlerde de neoliberal tedbirlerin yanlış bir zamanlaması ve sıralaması söz konusu idi (Lavigne, 2000: 478). II. Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa devletlerinin oldukça aktif olarak nitelendirilebilecek müdahaleleri hatırlanırsa, aslında geçiş dönemindeki bu hataların yapılmasında piyasa ekonomisine geçişin olması gerekenin çok üstünde bir hızla gerçekleştirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu görüşü destekleyen bir inceleme için bkz, Kolodko, (2000).

yönelmedi, aynı zamanda iktisadi hayatın işleyişini piyasa ekonomisi kuralları çerçevesinde yeniden düzenleyen yapısal kararları da içine aldı. Bu program, Washington Konsensüs'ün temel kurumları olan IMF, DB ve OECD ile beraber mutabık kalınan ve onların sağladığı kredilerle hayata geçirildi. 1980'li yıllar, Türkiye için büyük ölçüde istikrarın sağlandığı yıllar oldu. 1980 başlarında üç haneli rakamlara ulaşmış olan enflasyon kontrol altına alınırken, döviz darboğazı aşılmış ve işsizlik düzeyini aşağıya çekecek şekilde kapasite kullanım oranları yüksek noktalara erişmişti. Hiç şüphesiz bu başarıda 1980-83 askeri müdahale ile geçen dönemde mevcut siyasi kaosun yerini alan siyasi sükun ve istikrarın önemli bir payı vardı. 1983-89 dönemi ise 24 Kararlarında hazırlayıcısı durumunda olan Turgut Özal'ın Başbakanlığında geçmesi, Türkiye ekonomisi açısından içeride ve dışarıda yeterli olacak bir güveni veriyordu. Nitekim, böyle bir konjonktürde ekonomik performans, iktisadi göstergeler içinde %50-60 düzeylerinde kronikleşen enflasyon oranı dışında diğer göstergeler bakımından başarılı sayılabilirdi.

1980'li yılların sonlarına doğru kambiyo rejimindeki serbestleşme uygulamaları ve 1989 yılında çıkartılan 32 sayılı kararla mali piyasaların liberalleşmesinin gerçekleşmesinden sonra, Türkiye, 1990 yılında IMF'ye başvurarak TL'nin konvertibil bir para olarak tescil edilmesini talep etmiştir (Seyidoğlu, 2003: 146). Böylece, Türkiye'de para ve sermaye piyasalarının serbestleştirilmesine yönelik süreç tamamlanmış olurken, 1990'ların başından itibaren daha ileri bir liberalleşme sağlandığı neoliberal dönemin ikinci safhasına girilmiş oluyordu.

Ancak, gerekli düzenleyici mekanizmalar oluşturulmadan ve yeterli koruyucu önlemler alınmadan gerçekleştirilen bu serbestleşme, 2000'li yılların başına kadar devam edecek olan ve sonu krizlerle biten istikrarsız bir dönemini de tetiklemiş oldu. 1990'lı yıllarda mali liberalleşme sağlanırken, Türk ekonomisinde kamu finansman açıkları, dış ticaret bilançosu ve yüksek enflasyon biçiminde görünen makro ekonomik dengesizlikler de sürekli hale geldi. Mali liberalleşme ile birlikte artan faizler, döviz kurundaki gelişmeler ve sermaye hareketlerine ilişkin mevzuat değişiklikleri, Türkiye'ye olan yabancı sermaye yabancı sermaye girişini özendirmiştir. Fakat, toplam yabancı sermaye girişinde, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının payı oldukça sınırlı kalırken, kısa süreli sermaye akımlarında ise özellikle 1994 ve 2000 krizleri öncesinde belirgin artışlar gözlenmiştir. Bu durum, tıpkı Arjantin ve diğer başka ülkelerin krizlerinde olduğu gibi, kontrolsüz biçimde gelen yoğun yabancı sermaye girişlerinin daha sonra ani çıkışıyla da Türkiye ekonomisi bakımından krizin habercisi olduklarını göstermiştir. Nitekim, kısa vadeli "sıcak para" fonlarının potansiyel belirsizlikleri, Türkiye'de krizler öncesinde büyük kamu kesimi ve dış ticaret açıklarının beraberinde ortaya çıkmıştır. Mesela, 1993 yılında dış ticaret açığı % 72.7 artarak 14.1 milyar dolara çıkarken, ihracatın ithalatı karşılama oranı % 52.1'e düşmüştür. Benzer şekilde 2000 yılında aynı göstergeler daha da kötüleşerek sırasıyla, % 89.8 artışla 26.3 milyar dolara yükselmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı % 51 olmuştur.

Türkiye, 1999 yılı sonunda IMF ile anlaştığı “Enflasyonla Mücadele Programı” benzer biçimde döviz kurunu çapa olarak kullandı. Bu sistemdeki sürünen bir kur anlayışıyla TL’nin dolar karşısında, 18 aylık dönemde sınırlı değer kaybını öngörmekteydi. Bu dönemin bitiminden sonra ise daha geniş bantlar çerçevesinde TL’nin paritesi belirlenecekti. Programın 2000 yılının başlarındaki uygulamasında belirli bir başarı sağlandı. Faiz oranları hızla düştü, üretim ve yurt içi talep artmaya başladı ve enflasyon oranı düşüşe geçti. Ancak TL’nin aşırı değerlenmesi ihracattaki rekabetçiliği azaltıp dış ödeme açıklarının büyümesine sebep olurken, fiyat artışları yine de programda öngörülen oranın üzerinde kaldı. Bu gelişmeler yanında, programda hedeflenen özelleştirmenin yavaş yürümesi, bankacılık kesiminde beklenen yeniden yapılandırmanın gerçekleşmemesi ve ülkedeki siyasi belirsizlik ortamı, mevcut ekonomik şartları kötüleştirmeye başladı. Programın para kurulu yapısına bağlı olarak likidite arzının dış sermaye girişlerine bağlı olması, dış sermaye girişlerinde yaşanan yavaşlama likidite pozisyonunu sıkışmasına ve böylelikle de kısa süreli faiz oranlarının yükselmesini netice verdi. Bu durum ise, yabancı yatırımların programın sürdürülebileceğine olan güvenlerinin zayıflamasına yol açarak, fonlarını yurt dışına çıkarmalarına yol açtı. Merkez Bankası’nın bir kaç gün içinde 6 milyar dolar tutarındaki satışı, döviz rezervlerinde önemli bir azalışa sebep olurken, ortaya çıkan panik ortamı Kasım 2000’de bir krize dönüştü. Krizin önlenmesine yönelik bazı yapısal önlemler alınmasına ve IMF’den 7.5 milyar dolar tutarında yeni ve ek bir destek alınmasına rağmen, bu kriz ancak çok kısa bir süre için geçiştirilebilecekti. 19 Şubatda yaşanan Milli Güvenlik Kurulu’nda yaşanan bir tartışma, dışarıya bir siyasi kriz olarak yansıdı ve ülkeyi tarihinin en büyük ekonomik krizine sürüklerken, mevcut IMF destekli programda çökmüş oluyordu.

3. WASHINGTON KONSENSÜS’ÜN SONU: BAŞARISIZLIK MI? YANLIŞ UYGULAMALAR DİZİSİ Mİ?

Washington Konsensüsün teorik prensiplerinin gelişmekte olan dünyanın başarı ya da başarısızlığında ne ölçüde katkısı olduğunu değerlendirirken hem genel olarak global yoksulluğun trendlerini ve hem de bölge ve ülkeler temelinde 1990’lar ve 2000’in başlarındaki iktisadi krizlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Her ne kadar Washington Konsensüs terimini ilk ortaya atan Williamson (1989) benimsemesede, WK’nın popüler yorumu tam bir laissez-faire liberalizmi (neoliberalizm) veya piyasa köktenciliği olarak algılandı. Yani, WK’nın en temel mesajı, bir anlamda ‘devleti mümkün olduğu kadar küçültün, piyasalar her şeyi düzeltecektir’ biçiminde ortaya çıkmaktaydı. Ancak, neoliberal dönemde ortaya çıkan krizler, WK’nın belirginleştirilmesine hizmet ettiği ‘serbest piyasa sisteminin ekonomik verimliliğin ve büyümenin artırılıp hız kazanmasında evrensel anlamda en etkin yol’ olduğuna dair düşünceye önemli bir darbe vurdu. Yapısal uyum programları ile destekli serbest piyasa mekanizmasının gelişmekte olan ülkeler bakımından iyi sonuçlar alabilmesi en azından gelişme düzeyi veya uygulamaya konulan bu kabil programların sıralama ve hızıyla ilgilidir. Bu noktayı Stiglitz iyi vurgulamaktadır:

“...Washington uzlaşmasını oluşturan ve gelişmekte olan ülkelere sunulan ekonomi politikaları kalkınmanın ya da geçişin ilk aşamalarında olan ülkeler için uygun değildir.”

“Piyasa sistemi, rekabet ve mükemmel bilgi gerektirir. Ama gelişmekte olan ülkelerde [italikler aslında yok] rekabet sınırlıdır ve bilgi mükemmel olmaktan uzaktır; ayrıca iyi işleyen rekabetçi piyasalar öyle bir gecede kurulamaz. Teori, verimli piyasa ekonomisi için *tüm* varsayımların gerçekleşmiş olması gerekir, diyor. Bazı durumlarda bir anlamda yapılan reformlar, başka reformlarla birlikte gerçekleştirilmediği sürece işleri daha da kötüye götürebilir. Bu sıralama meselesidir. İdeoloji bu tür meseleleri pek umursamıyor, geçebildiğiniz kadar hızlı bir şekilde piyasa ekonomisine geçin, diyor. Ama ekonomik teori ve tarih, sıralamayı gözardı etmenin ne kadar korkunç sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir” (Stiglitz, 2002: 38; 96).

Washington Konsensüs taraftarlarının 1980’lerde başlayan küreselleşme dalgasıyla beraber gelir eşitliği yönünde bir eğilimin ortaya çıktığını ve yoksulluğun azaldığını iddia etmişlerdir (Dollar and Kraay, 2002). Ancak bu iddialar Bölüm 2’de değinildiği gibi, yakın dönem bölgesel ve uluslararası trendlerle çelişmiştir. Bu çerçevedeki olumsuz durum sadece dünyadaki yoksulların mutlak sayısı, kişi başına düşen gelir rakamları bakımından veya dünya gelir dağılımında GOÜ’lerin daha kötü durumda olmasıyla değil, aynı zamanda dış ekonomik ilişkilerde serbestleşme sürecinin gelişen dünyadaki işgücü ücret düzeyleri üzerinde de görülmektedir. Amprik çalışmalar, belirli bir büyüme oranının yoksulluğun hafifletilmesinde ortaya koyduğu etkinin, krizler dolayısıyla yaşanan ekonomik daralmaların yoksulluğu çoğaltan etkisine göre oldukça zayıf kaldığını göstermektedir⁸ 1990’ların mali krizlerini netice veren hızlı ve erken serbestleşme, etkin olmayan ve yanlış yönlendirilmiş uyum programlarıyla birleşerek Latin Amerika, Afrika ve hatta Doğu Asya’daki pek çok ülkede ücretler, istihdam ve sosyal koşullar üzerindeki sürekli bir kötüleşmenin kaynağı oldu (Akyüz vd., 2003: 510).

Washington Konsensüs açısından madalyonun diğer yüzüne bakıldığında ise, WK doktrini ile IMF uygulamalarının her zaman bire bir örtüşmediğini de belirlemek gerekir. Hayami’nin (2003) de belirttiği gibi, eğer “on emir” gerçekten WK’yı oluşturuyorsa, bu durumda WK prensipleri bütün IMF hatalarının temel kaynağı olmaması gerekir. Daha önceki bölümlerde de işaret edildiği gibi, Latin Amerika, Doğu Asya ve hatta kısmen Türkiye’deki krizlerde liberal sermaye hesabı ve sabit kurun birlikte uygulandığı programlar veya piyasa sisteminin önemli payı vardı. Halbuki, Bölüm 2’de yer alan ve Williamson’un listelediği WK manifestosu gözden geçirildiğinde, doğrudan yabancı sermaye dışında, kısa vadeli portfolyo

⁸ 1990’lı yıllarda finansal krizlerin ortaya çıktığı bütün gelişen ülkelerde, emek piyasası koşullarının nasıl olumsuz etkilendiği konusunda daha ayrıntılı bir inceleme için, bkz., Akyüz, vd., (2003).

yatırımları dahil olmak üzere uluslararası sermaye hareketlerinin tam bir liberalleşmesinden söz edilmemektedir (Prensip 8). Aynı şekilde, sabit kur yerine rekabetçi olabilecek döviz kuru önerilmektedir (Prensip 5). Yine önemli bir nokta ise, Williamson'nu WK'sında kimi krize giren ülkelerde borç yükünün yönetilemeyecek düzeylere ulaşmasını engelleyebilecek mali disiplin sağlanması (Prensip 1), vergi tabanının genişletilmesi (Prensip 3) ve kamu harcamalarının temel kamu hizmetlerini karşılanacağı biçimde temin edilmesine (Prensip 2) yönelik öneriler mevcuttu. Neoliberal politikaları benimseyen bütün ülkelerde bu önerilerin tam anlamıyla hayata geçirildiğini söylemek zordur.

Eğer IMF, Arjantin hükümetini WK listesindeki 1 ve 5 numaralı prensiplere göre rehberlik edebilseydi, belki de 2002'de yaşanan krizlerden kaçınmak mümkün olabilirdi. Aynı şekilde, IMF benzer prensipleri etkin bir biçimde takip edebilse, 1997 Doğu Asya ekonomilerinin maruz kaldığı krizlerin boyutunu önemli ölçüde azaltmış olabilirdi. Bu yüzden, WK prensipleri ile IMF'nin 1990'lar ve 2000'nin başlarındaki yapısal uyum politikaları arasında bazı yönlerden tam bir paralellik kurmak imkanı yoktur. Buna mukabil, WK'nın 4 numaralı prensibi olan "faiz oranlarının piyasada serbest belirlenmesine yönelik önerisi"nin, bir bakıma sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasına kapı araladığını söylemek mümkündür. Halbuki, aslında Williamson'un (2000) da itiraf ettiği gibi, faiz oranlarındaki serbestleşme finansal serbestleşme sürecinin en sonunda gelmesi gereken bir aşamaydı (Williamson, 2000: 253). Bu durum, böyle belirtilmediği gibi WK'nın ilk formülasyonunda bir kurum olarak finansal denetimden de söz edilmemişti. Bunun sonucu olarak, böyle bir ortamda doğrudan ve kolaylıkla borçlanmanın yol açtığı yüksek borç / öz kaynaklar rasyosu, krizlerin etkisini derinleştiren finansal kırılganlığın da temelini oluşturdu (Williamson, 2000: 258).

Ticaretin liberalleştirilmesini, özelleştirmeyi, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını, deregülasyonu ve özel mülkiyet haklarının güvence altına alınmasını isteyen WK'nın sırasıyla 6,7,8,9,10 numaralı prensipleri de, gelişmekte olan ülkelerin nispeten gelişmiş piyasa organizasyonlarına sahip orta gelirli ülkeler için etkinliğe sebep olabilecekken, piyasaların oldukça eksik (imperfect) veya son derece yetersiz örgütlendiği düşük gelirli ülkelerin durumunda ise beklenen etkinlik ve verimliliği gerçekleştirememektedir. Bu yüzden, WK'nın bu prensiplerinin aksine, Stiglitz'in (2002) önerdiği gibi, kimi ülkeler için hala bebek sanayilerin çeşitli koruma ve teşvik uygulamalarıyla desteklenmesini de içerecek şekilde devletin kaynak tahsisinde aktif müdahalelerine gerek olabileceği gibi, aynı zamanda devlet teşebbüsleri bu ekonomilerin kalkınmasında önemli rol oynayabilir. Özelleştirme, Rusya'da devlet varlıklarının belirli bir elit kesime yağmalanırçasına kupon (voucher) özelleştirmesi biçiminde olması beklenen yararları sağlamayacaktır. Fakat, rekabetçi teklifler çerçevesinde iyi yürütülen bir özelleştirme kamu finansmanına katkı sağlayıp etkinliği arttırdığı gibi, yoksulları da içine alacak şekilde herkese fayda sağlayabilir. Benzer biçimde, belli bir imtiyazlı eliti koruyan engellerin kaldırılmasına yönelik deregülasyon, yoksuldan yana işlevsel hale gelebilir. Ancak, bütün bu

reformların gelişmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu kalkınma safhası ve / veya piyasa ekonomisi organizasyon düzeyi tam olarak değerlendirilmeden hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi pek çok sorunlara yol açmakla beraber krizlere de zemin hazırlayabilmektedir.

Bu anlamda yeterli ampirik bilgiyi zaman ortaya çıkarmıştır. Arjantin, Türkiye, Tayland gibi ülkeler zamansız liberalleşmenin krizleri ile karşılaşırken, Malezya kendisinin de etkilendiği Doğu Asya krizinden uluslararası sermaye hareketleri üzerinde devlet müdahalelerini artırarak kaçabilmiştir. Geçiş ekonomileri içinde Çin ve Vietnam, geleneksel piyasa merkezli ekonomilerinin takip ettiği yoldan ziyade güçlü devlet destek ve rehberliği ile olağanüstü bir ekonomik büyüme başarısını yakalayabilmiştir (Hayami, 2003: 56). Bütün bu değerlendirmeler ışığında gelişmekte olan ülkeler arasında sınırlı sayıda başarılı ülkelerin, bu başarılarını ancak WK benzeri neoliberal reformlardan belli ölçüde de olsa saparak gerçekleştiklerini söylemek mümkündür. Buna mukabil, daha az başarılı olan Türkiye ve Arjantin gibi ülkeler, kendilerini erken sermaye hesabı liberalleşmesi gibi bazı kilit neoliberal reformları yerine getirmekte gereğinden fazla itaatkar davrandıkları ifade edilebilir.

SONUÇ

Washington Konsensüs, 1980'li yıllardan itibaren başta Latin Amerika olmak üzere gelişmekte olan ülkelere ABD hükümeti ve Bretton Woods kuruluşu olan IMF ve DB'nin gelişmekte olan ülkelere kalkınma ve istikrar yolunda tavsiye ettikleri bir dizi reformlar seti olarak ortaya çıktı. Neoliberal kimlikteki bu reçete, gelişen ekonomilerde devletin rolünü en aza indirmeyi, kaynakların tahsisinde piyasaların serbestçe işleyişini esas almaktadır. İktisadi kalkınma düşünce ve pratiği bakımından WK, devlet öncülüğündeki müdahaleci politikalarla piyasaya-merkezli politikalara bir dönüşüme işaret etmektedir.

WK çerçevesindeki neoliberal politikaların 1980'li yıllardan günümüze kadar geçen süre içinde, gelişen dünyanın hem genel ortalama büyümesi ve hem de global ekonomideki gelir dağılımı açısından daha adil bir yapı yönünde bir trend ortaya çıkmamıştır. Bireysel ülkeler açısından ele alındığında ise, dünyanın farklı bölgelerinde benzer neoliberal politikaları IMF vasıtasıyla uygulayanlar, benzer krizlerle karşı karşıya kaldılar. Her ne kadar Washington Konsensüs, bazı prensipleri itibarıyla IMF desteğinde yürütülen gelişmekte olan ülke uygulamalarından farklı düşmekle beraber, yine de piyasa organizasyon seviyesi belirli bir düzeye vamadığı ülkelerde beklenen etkinlik ve verimlilik çoğu zaman krizlere de neden olmuştur.

Neoliberal eksenindeki politikalarla iktisadi istikrarı sağlamaya ve ekonomik kalkınmaya yönelik gelişen ülke ekonomilerinde ortak olan ve dolayısıyla WK'nın da de sistemik sayılacak temel problemi erken finansal ve sermaye hesabı serbestleşmesidir. Bir çok gelişmekte olan ülke, henüz daha istikrarlı bir makroekonomik ortamı gerçekleştirmeden ve finansal sistemleri için gerekli olan düzenleyici alt yapıyı tesis etmeden, Bretton Woods'un ikiz kuruluşları tarafından sermaye hesapları üzerindeki

sınırlamaları ve kontrolleri kaldırılması için teşvik edildi. Halbuki gerekli şartları sağlanmadan bu ülkelerin çoğu için finansal küreselleşmenin kontrol edilmesi mümkün olmayan gelişmelerine tabi olmak, çok pahalıya mal oldu. 1990'lı yılların sonlarında ve 2000'li yılların başlarında Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Güney Doğu Asya'da ortaya çıkan krizler, borca dayalı bir büyümeyi sürdürmek isteyen bu bölgelerdeki ekonomilerin spekülâtif ataklara ve finansal krizlere ne kadar mukavemetsiz olduğunu gösterdi. Bu nevi krizler sadece bireysel bazı ülkeleri olumsuz etkilemekle kalmadı, aynı zamanda dünya ekonomisi bakımından da daraltıcı bir eğilimi de beraberinde getirdi. Böylece, krizlerin genel olarak hem büyüme ve hem de gelir dağılımı ve dolayısıyla yoksulluk açısından negatif sonuçlar çıkardı. Latin Amerika, Doğu Asya ve Türkiye erken liberalleşmenin ağır ekonomik hasarlarıyla karşılaşırken, Çin, Vietnam ve Malezya gibi ülkelerin krizlerden uzak kalması veya çabuk atlatabilmesinin nedeni, neoliberal WK prensiplerle hangi ölçüde "konsensüs" sağlayabileceklerine zamanında karar vermelerinde yatmaktadır.

KAYNAKÇA

1. AKYÜZ, Y., H. FLASSBECK ve R. Kozul-WRIGHT (2003). "Küreselleşme, Eşitsizlik ve İşgücü Piyasası" *İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, (Der., A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan.) İletişim, İstanbul, ss.475-513.
2. ALPER, C.E. (2001) "The Turkish Liquidity Crisis of 2000: What went Wrong." *Russian and East European Finance and Trade* 37, 6. ss. 51-71
1. 3. ARIFF, M ve ABUBAKAR S. Y. (1999). "The Malaysian Financial Crisis: Economic Impact and Recovery Prospects" *The Developing Economies*, 37,4 Aralık, ss. 417-38
3. AMSDEN, A. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press, New York.
4. BALASSA, B. (1984. "Adjustment Policies in Developing Countries: A Reassessment" *World Development*, 2, 9 (September) ss. 955-972
5. CELASUN, M. (2001-02). "Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001" *Doğu Batı* 4, 17 (Kasım, Aralık, Ocak) ss.161-180.
6. DOLLAR, D and A. KRAAY. (2002). "Inequality Is No Myth" *Foreign Affairs*, Temmuz / Ağustos. <<http://www.foreignaffairs.org/20020701faresponse8543/david-dollar-aart-kraay/inequality-is-no-myth.html>> Erişim: 2.02. 2005
7. GILPIN, R. (2001). *Global Political Economy* . Princeton University Pres, Princeton.
8. GÜNEŞ, H. (2003). "Malezya krizi nasıl atlattı?" Milliyet Gazetesi, 17 Haziran 2003, Salı.
9. HAYAMI, Y. (2003). "From the Washington Consensus to the Post-Washington Consensus: Retrospect and Prospect" *Asia Development Review* 20, 2: 40-65

10. JOHNSON, Chalmers (1982). *MITI and the Japanese Miracle: Growth of Industrialization Policy* Stanford University Press, Stanford.
11. KOLODKO, G.W. (2000). *From Shock to Terapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation*. UNU/Wider and Oxford University Press, Helsinki ve Oxford.
12. LAVIGNE, M. (2000). "Ten Years of Transition: A Review Article" *Communist and Post-Communist Studies*, 33, 4, December. Ss. 475-515
13. NEKIPELOV, A. (2000) "The Washington Consensus and Russian Economic Policy" *International Social Science Journal*, 52, no. 166. ss. 467-477
14. ÖNİŞ, Z. (2004). "Argentina, the IMF, and the Limits of Neo-Liberal Globalization: A Comparative Perspective" *The Review of International Relations*, 3, 3 (Spring). ss. 375-392.
15. ÖNİŞ, Z ve F. ŞENSES (2004). "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal" <<http://home.ku.edu.tr/~zonis/OnisZiyaandSensesFikret-Post-WashingtonConsensus.pdf>>(Erişim: 27.06.2004).
16. PIEPER, V ve L. TAYLOR (1998). "The revival of the Liberal Creed: The IMF, the World Bank, and Inequality in a Globalized Economy" *Globalization and Progressive Economic Policy* (Der, D. Baker, G. Epstein ve R. Pollini) içinde. Cambridge University Press, Cambridge, ss. 37-63.
17. STIGLITZ, J.E. (2002) *Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı* (Çev. A. Taşçıoğlu ve D. Vural), Plan B, İstanbul.
18. SIVELINGAM, G. (2002). "The Washington Consensus and the Malaysian Economy" <http://www.inonu.edu.tr/basilix/.php?RequestID=READMSG&mbox=imbox&I>>(Erişim:29.08.2004)
19. ŞEN, A. (1996). *The Political Economy of Development in Turkey: A Study of Its Progress In Comparison with Brazil and South Korea*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Nottingham, Nottingham.
20. WADE, R. (1990). *Governing the Market: Econmic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princetoon: Princeton University Press.
21. WADE, R. (2004). "Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?" *World Development* 32, 4. ss. 567-589
22. WILLIAMSON. J. (1993). "Democracy and the Washington Concensus." *World Development* 21, 8. ss. 1329-1336.
23. WILLIAMSON, John. 2000. "What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?" *The World Bank Research Observer*, 15, no. 2 (August), ss. 251-64.
24. WOLFENSOHN, J. (2001). G-20 Maliye Bakanları ve Merkez Başkanlarına Yaptığı Konuşma. Ottawa, 17 Kasım. R.Wade, 2004 "Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?" *World Development* 32, 4: 567-589 içinde.